

Journal of Imamiyyah Studies

Vol. 8, No. 16, March 2023

(DOI) 10.22034/jis.2022.271060.1620

Analyzing the Content of the Supplications of Infallible Imams (A.S) with an Emphasis on Sheikh Tusi's Mesbah al-Motahajjed¹

Rahin Takfalah^{*}

Seyyed Mohammad Bagher Hojjati^{}**

(Received on: 2021-02-07; Accepted on: 2021-05-22)

Abstract

Supplication books include an important part of Shia hadiths, and the compilation of this category of books has been the focus of scholars' attention since the very first periods. The comprehensive and valuable book *Mesbah al-Motahajjed wa Selah al-Motaabbed* is one of the most famous Shia hadith heritages on supplications, the author of which is Sheikh Tusi, one of the prominent hadith scholars of the 4th-5th centuries. This book is one of the oldest types of prayer writing that has reached us enjoying a special historical place. After Sheikh Tusi, it has always been the place of attention and reference by many scholars as one of the sources of supplications. The focus of this research is the analysis of the content of *Mesbah al-Motahajjed*, which is a collection of prayers. The analytical analysis is based on time, frequent concepts, and verses. The content analysis finally resulted in the fact that the prayers have educational and training goals and, therefore, the Imams' (AS) program was compiled in three stages of awakening and flourishing religious nature; strengthening religious beliefs and insight based on education and training; and guidance.

Keywords: Prayer, Supplication, Sheikh Tusi, Mesbah al-Motahajjed, Content Analysis.

1. This article is taken from: Rahin Takfalah, "Mesbah al-Motahajjed wa Selah al-Motaabbed: Method, Content Analysis, Credibility Assessment, and Impact", 2019, PhD Thesis, Supervisor: Seyyed Mohammad Bagher Hojjati, Faculty of Law, Theology, and Political Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

* PhD Student in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, rahintf@gmail.com.

** Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), hojjati@tpf-iaui.ir.

تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتهجد شیخ طوسی^۱

راهین تکفلاح*

سید محمدباقر حجتی**

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۱]

چکیده

کتاب دعایی بخش مهمی از احادیث شیعه را در بر می‌گیرد که تدوین این دسته از کتب از همان دوره‌های نخستین محل توجه محدثان بوده است. کتاب جامع و ارزشمند مصباح المتهجد و سلاح المتعبد از مشهورترین موارد حدیثی شیعه در باب ادعیه است که مؤلف آن شیخ طوسی از محدثان برجسته قرن چهارم و پنجم است. این کتاب از قدیمی‌ترین گونه نگارشی ادعیه است که به دست ما رسیده و از لحاظ تاریخی جایگاه خاصی دارد و پس از شیخ طوسی به عنوان یکی از منابع و مصادر ادعیه همواره محل توجه و استناد بسیاری از محدثان قرار گرفته است. تحلیل محتوای مضامین کتاب مصباح المتهجد که مجموعه‌ای از نیایش‌ها است محور این پژوهش است. بررسی به روش تحلیلی و در محورهای زمان، مفاهیم پرتکرار و آیات است. تحلیل محتوا نهایتاً منتج به این شد که بر مضامین نیایش‌ها اهداف آموزشی و تربیتی مترتب بوده و برنامه آموزشی و تربیتی ائمه (ع) در سه مرحله بیداری و شکوفایی فطرت دینی، تقویت باورها و بینش دینی بر اساس تعلیم، تربیت، و هدایت تدوین شده است.

کلیدواژه‌ها: دعا، مناجات، شیخ طوسی، مصباح المتهجد، تحلیل محتوا.

۱. برگرفته از: راهین تکفلاح، مصباح المتهجد و سلاح المتعبد: منهج، تحلیل محتوا، اعتبارسنجی و تأثیرگذاری، رساله دکتری، استاد راهنما: سید محمدباقر حجتی، دانشکده حقوق، الاهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، ۱۳۹۸.

** دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الاهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران rahintf@gmail.com

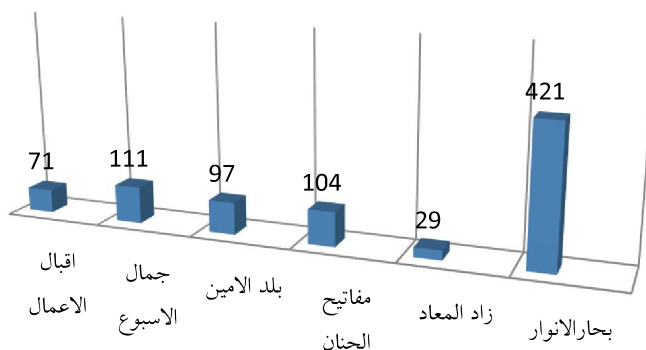
** استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الاهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) hojati@tpf-iau.ir

درآمد

دعا امری فطری و ذاتی است که بشر برای رهایی از سختی‌ها و دریافت خواسته‌ها بدان تمسک می‌جوید. در فرهنگ اسلامی دعا در شکل طبیعی‌اش مجموعه‌ای از یاد خدا و برشمردن صفات او (ذکر)، توجه به نعمت‌های او (حمد و ثنا)، اعتراف به گناهان، عرض حال به درگاه الهی و شکر و طلب، توسل به مقربان درگاه الهی، و خدا را به آبروی آنان خواندن و درود بر آن مقربان است (خانی، ۱۳۸۶: ۸). نیاز انسان از یک سو و اهمیت دعا و نقش سازنده‌اش در شکل‌گیری و هدایت انسان از سوی دیگر مهم‌ترین عوامل توجه امامان معصوم (ع) به نیایش بوده است. عالمان حدیثی هم به این موضوع توجه داشته و به تحریر و تدوین کتب دعایی روی آورده‌اند. شکل‌گیری کتب دعایی به قرن اول باز می‌گردد. پیش از شیخ طوسی آثار فراوانی در گردآوری ادعیه در میان جامعه فرهنگی شیعه تألیف شده که وی در تدوین کتاب مصباح بدانها دسترسی داشته و به مرور زمان از بین رفته است. کتاب وی تبلوری از منابع پیشین، خصوصاً اصول و مصنفات اولیه حدیثی، است. به‌علاوه، وی در نگارش کتاب‌های حدیثی، از کتاب‌خانه‌های بغداد هم استفاده کرد (معارف، ۱۳۹۵: ۳۸۸).

از دوران شیخ طوسی به بعد کار چشم‌گیری در عرصه جمع و تدوین روایت در میان شیعه دیده نمی‌شود. گویی شیخ طوسی گام آخر را برداشته است (همان: ۴۰۰). لذا کتاب مصباح پس از درگذشت وی منسوخ نشد. این کتاب یکی از کتب جامع دعایی معتبری است که بسیاری از ادعیه مشهور از قبیل زیارت عاشورا، دعای عرفه، و زیارت جامعه کبیره برگرفته از آن است. اگرچه به عنوان کتابی دعایی در دسترس برای مراجعه مردم به شمار می‌رفت، اما به تدریج محل توجه علما و اندیشمندان واقع شد. شاخص‌ترین این افراد سید بن طاووس در قرن هشتم، کفعمی در قرن نهم و شیخ عباس قمی در عصر حاضرند که در تألیفاتشان بیشترین استناد را به مصباح داشته‌اند (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱۰۰؛ قمی، ۱۳۷۷: ۳۱). همچنین، مؤلف بحار الانوار نیز از این کتاب روایاتی نقل کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۷/۸۲).

آمار تعداد روایات برگرفته از کتاب مصباح در سایر کتب حدیثی

سایر کتب حدیثی نظیر مستدرک الوسائل (نوری، بی‌تا: ۵۳۸/۷)، وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۱۶: ۶۹/۸)، مفتاح الفلاح (بهایی، ۱۴۱۱: ۳۲۲) و مصباح کفعمی (عاملی کفعمی، ۱۴۱۴: ۱۳۳) نیز از کتاب مصباح به عنوان یکی از مصادر و منابع، نقل کرده‌اند.

موضوع پژوهش در تحلیل ادعیه با پرسشی جدی روبه‌رو است: تحلیل مضامین ادعیه منتج به چه خواهد شد؟ این پژوهش با پیش‌فرض گرفتن این پرسش به تحلیل مضامین ادعیه خواهد پرداخت. همچنین، باید بدانیم منظور از «ادعیه» در کتاب مصباح، همان نیایش است. آنچه در کتاب مصباح جمع‌آوری شده، «نیایش» نام دارد که تلفیقی از مناجات و دعا است. نیایش‌ها بر دو قسم‌اند: مناجات (رازگفتن)، دعا (نیازگفتن). در نیایش، تمام جملات اخباری مربوط به مناجات‌ها هستند و جملاتی که جزء انشائیات‌اند، دعا محسوب می‌شوند. در مناجات، غرض غالب آمدن بر تنهایی است (تسبیح، حمد، بیان مذمت دنیا، توصیف الاهی، تکبیر، اظهار فقر، عجز و وابستگی، تهلیل و ... به صورت اخباری است) و در دعا غرض غالب آمدن بر نیازها و نقص‌ها است (درخواست بخشایش، استغفار، درخواست نیازهای مادی و معنوی و ... به صورت انشائی است). هیچ انسانی وجود ندارد که احساس نقص و تنهایی نکند. به همین دلیل هر انسانی به لحاظ روان‌شناختی نیازمند دعا و مناجات است (ملکیان، ۱۳۷۲: جلسه اول).

۱. معرفی اجمالی شخصیت شیخ طوسی و کتاب مصباح المتهجد

محمد بن حسن طوسی، معروف به «شیخ الطائفه»، در رمضان ۳۸۵ ه.ق. در خراسان متولد شد (حلی، ۱۴۱۷: ۳۰۶). شیخ طوسی از حوزه درسی شیخ مفید و سید مرتضی استفاده کرد و ابن غضائری و نجاشی را نیز درک کرد و در حوزه علوم تا بدانجا رسید که خلیفه وقت کرسی کلام را به وی محول کرد (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۲۲/۱۴؛ آقابزرگ طهرانی، بی تا: ۷). شیخ طوسی با دسترسی وسیعی که به استادان مشهور شیعی داشت و همچنین با دسترسی به کتابخانه بزرگ بغداد، که از غنی ترین کتابخانه‌ها بود (حموی بغدادی، ۱۳۹۷: ۳۴۲/۲) این کتاب غنی در حوزه ادعیه را نگاشت (حلی، ۱۴۱۷: ۱۴۸). کتاب مصباح مشتمل بر ابوابی است که با بیان احکام طهارت آغاز شده و سپس فصلی با عنوان «کتاب الصلاة» دارد که مشتمل بر احکام نماز، اعمال و نماز روزهای هفته، تعقیبات نمازها، دعای روزهای هفته و ساعات است. آنگاه از ماه رمضان آغاز کرده، اعمال ماه‌ها را بیان می‌کند. در پایان، فصلی را به بیان احکام زکات اختصاص داده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۵۹۵، ۶۰۰). از آنجایی که این کتاب با استقبال بسیار مواجه شده، عده کثیری به تلخیص، ترجمه، شرح و چاپ آن دست زده‌اند (جعفریان، ۱۳۷۵: ۲۱۲-۲۱۳).

۲. تحلیل محتوا

از جمله روش‌های علمی، روش تحلیل محتوا است که پژوهش‌های انجام‌شده بر مبنای این روش، نشان داده است که تاکنون این روش از قابلیت‌های خوبی برای فهم و نقد حدیث برخوردار بوده است (جانی‌پور، ۱۳۹۶: ۲۹). این روش از جمله روش‌های تحلیل کیفی متن‌کاو و محورکاو است که در آن «مفهوم» و «معنا»ی متن در کنار «عدد» و «شمارش»، اهمیت بسیار دارد، به گونه‌ای که از تحلیل تک‌تک کلمات و سپس استخراج مقوله‌ای کلی از متن، معنایی فراتر از آنچه در نگاه اول حاصل شده بود، ایجاد می‌شود. روش تحلیل محتوا عهده‌دار دو وظیفه مهم است: ۱. سنجش اطلاعات کمی؛ ۲. راه‌یابی برای ورود به حوزه تحقیقات کیفی (همان: ۳۱). در مشخص‌ترین منبع داده‌های مناسب برای تحلیل محتوا متونی است که معانی به طور متعارف به آنها انتساب می‌یابند.

سخنرانی‌های شفاهی، اسناد کتبی و جلوه‌های تصویری از جمله این منابع‌اند (کرپیندورف، ۱۳۷۳: ۴۶). بنابراین، متون حدیثی و کتب دعایی از جمله اسناد کتبی هستند که متون مناسبی برای تحلیل محتوا محسوب می‌شوند.

۳. منهج

در این پژوهش با به‌کارگیری روش تحلیلی ذکرشده، مؤلفه‌های دعا در محورهای زمان، آیات و مفاهیم پُر تکراری چون مؤلفه‌های نیایشی، اعتقادی، اخلاقی، و عبادی تحلیل می‌شود. روش کار برای بررسی و تحلیل دعا در محورهای ذکرشده چنین است: ۱. تقطیع جمله‌های ادعیه بر مبنای جهت‌گیری استفاده‌شده؛ ۲. استخراج نقطه تمرکز هر یک از جمله‌های ادعیه؛ ۳. کشف تحلیل‌های کیفی و مطرح کردن نظریه بر اساس نتایج بررسی (جانی‌پور، ۱۳۹۳: ۶۲-۶۳).

درباره تحلیل فراوانی زمان ادعیه باید گفت اگرچه درخواست از خداوند محدودیت زمانی و مکانی ندارد ولی چون دعا مغز عبادت است، برای عبادت‌کننده آداب و شرایطی است. یکی از شرایط استجاب دعا، چنانچه در کتب اسلامی آمده است، اختیارکردن زمان‌های شریف و اماکن متبرک است (نراقی، بی‌تا: ۳/۳۶۶). سید بن طاووس یکی از اسرار باطنی دعاها را فلسفه زمان می‌داند و برای مناسبت زمانی ادعیه، اهمیت بسیار قائل است. او معتقد است زمان‌های پذیرش دعا اسراری دارند که از آن خدا است و جز به آیات و روایات شناخته نمی‌شوند. او می‌گوید معصومان (ع) به اوقات مقدسی که باعث استجاب دعا می‌شود، اهمیت می‌دادند و حاجاتشان را در آن اوقات به درگاه خدا عرضه می‌کردند و اکثر دعاها را واردشده از معصومان (ع) مخصوص به وقت خاصی است (ابن طاووس، ۱۳۸۰: ۴۰۵؛ همو، ۱۴۰۹: ۶۷).

بر اساس بررسی آماری و با توجه به تعریف نیایش، مؤلفه‌های به‌کاررفته در ادعیه کتاب مصباح، مؤلفه‌های اعتقادی، اخلاقی و دعایی است.

الف. مؤلفه‌های اعتقادی و مناجات‌ها عبارت‌اند از: تسبیح، تهلیل، تکبیر، تعویذ، حمد و ستایش، ذکر اسماء و اوصاف الهی، بیان سنن الهی، بیان توصیف قرآن،

تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتعجد شیخ طوسی / ۲۶۷

صلوات بر پیامبر و اقرار به نبوت ایشان، درخواست شفاعت و توسل به پیامبر و اهل بیت (ع)، بیان فقر ذاتی، بیان مذمت دنیا، ایمان و ذکر (نک: طوسی، ۱۴۱۱: ۴۳۶/۱).

ب. مؤلفه‌های اخلاقی عبارت‌اند از: خضوع و فروتنی، راست‌گویی، افطاری دادن به روزه‌دار، شکرگزاری، پرهیز از غفلت و دروغ و پرهیزکاری، توکل (نک: همان: ۲۳۰/۱، ۴۲۳).

ج. مؤلفه‌های دعایی عبارت‌اند از: درخواست بخشایش، مغفرت و عفو، استغفار، استعاذه، درخواست حوائج، درخواست وسعت رزق و روزی مادی و معنوی، درخواست سلامت، عافیت جسمی و

یکی از معیارهای تشخیص روایات قوی از ضعیف، عرضه بر محکومات دین است. شیخ مفید در رساله تصحیح الاعتقاد آورده است: «و قرآن بر همه اخبار و روایات مقدم است و به واسطه عرضه به قرآن، روایات صحیح از ناصحیح مشخص می‌شوند و آنچه به نفع آن قضاوت کرده حق است و غیر آن باطل» (مفید، ۱۳۸۸: ۴۴). بنابراین، ضروری است ادعیه را بر اساس میزان ارجاع به آیات بررسی کنیم. آیات در روایات، به صورت آشکار (تصریح)، یا تلمیحی (اشاره‌ای)، یا اقتباسی دیده می‌شود.

۴. گزارش آمار کمی محورهای زمان، مفاهیم پُر تکرار و آیات

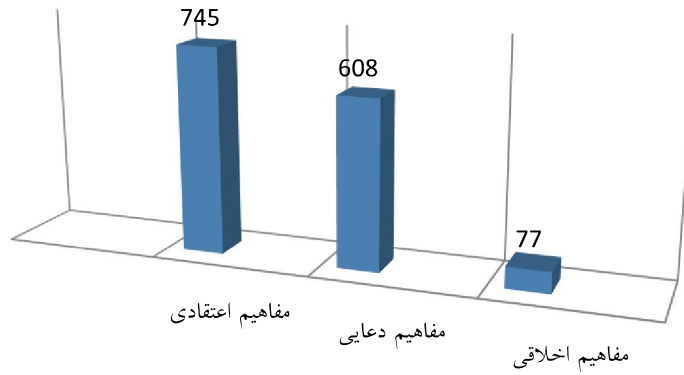
۴.۱. گزارش آمار کمی زمان ادعیه

بیشترین روایات در باب روز جمعه و سپس نیمه شعبان و شب و روز عرفه است.

۴.۲. گزارش آمار کمی مفاهیم پُر تکرار (اعتقادی، دعایی و اخلاقی)

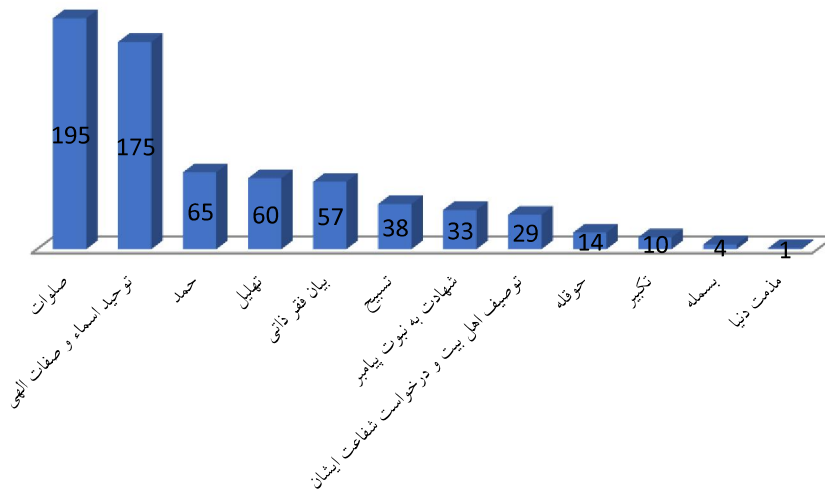
مفاهیم اعتقادی ۷۴۵ بار، مفاهیم دعایی ۶۰۸ بار و مفاهیم اخلاقی ۷۷ بار تکرار شده است.

نمودار آمار کمی مفاهیم پرتکرار

پرتکرارترین مفاهیم، مفاهیم اعتقادی است که صلوات و توحید اسماء و صفات الهی در میان مؤلفه‌های آن بسامد بیشتری دارد.

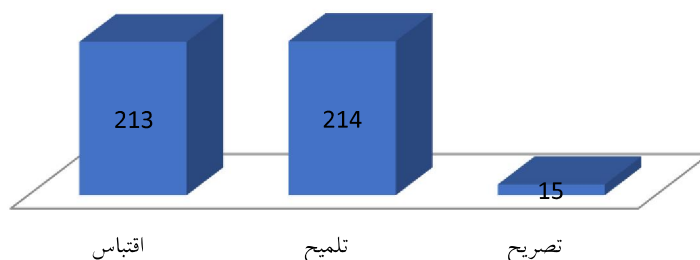
نمودار آمار کمی مفاهیم اعتقادی در ادعیه

در مفاهیم دعایی ۴۳۰ فقره به صورت درخواست معنوی و ۱۶۳ فقره به صورت درخواست مادی است.

۳.۴. گزارش آمار کلی آیات قرآن در ادعیه

نمودار کل آیات قرآن بکار رفته در مضامین

بیشتر آیات به کار رفته در مضامین ادعیه، به صورت تلمیح و اقتباس است. نمونه‌ای از اشاره تلمیحی به آیات در ادعیه چنین است: استجاب دعا؛ «یا مُجِيبَ دَعْوَةِ الْمُضْطَرِّينَ» (طوسی، ۱۴۱۱: ۶۶/۱) ملحم از «أمن یجیب المضطر اذا دعاه و یكشف السوء» (نمل: ۶۲).

۵. بیان تحلیل ادعیه

پیش از بیان نتایج تحلیل‌ها، ذکر این نکته مهم است که انسان واجد دو ساحت است: ساحت درونی و ساحت بیرونی. روان‌شناسان امروز از ساحت درونی به «ذهن» و از ساحت بیرونی به «رفتار» تعبیر می‌کنند (ملکیان، ۱۳۹۳). ائمه (ع) در ضمن نیایش به هر دو ساحت درونی و بیرونی انسان توجه کرده و بر اساس آن به ذکر مناجات و دعا مبادرت ورزیده‌اند.

۵.۱. تبیین و تقویت اصول عقاید و ضرورت‌های دین

بخشی از توجه ائمه (ع) به ساحت درونی انسان در ادعیه، به تقویت و اصلاح بینش، اعتقادات و اندیشه اسلامی معطوف شده است. قسمت اصلی محتوای ادعیه مبتنی بر معارف اصول دینی است که به صورت مستمر در تمامی مضامین نهفته است.

الف. اصل توحید: فطرت انسانی مبتنی بر توحید است و به مقتضای فطرتش اقرار به وحدانیت می‌کند و توحید بخش عظیمی از مفاهیم را در بر گرفته است. گویی روح دعا با زبان توحید عجین شده و بیشتر در مفاهیم آغازین ادعیه دیده می‌شود (حاجی حسنی و مهریزی، ۱۳۹۱: ۱۷۱؛ نک.: طوسی، ۱۴۱۱: ۷۶۴/۲، ۸۳۰). معصومان (ع) قصد دارند جامعه اسلامی را با اولین اصل از اصول عقاید دین اسلام، از جمله توحید، آشنا کنند که خود مقدمه آشنایی با دیگر اصول و ضرورت‌های دینی است. هر چه انسان در توحید به مراتب بالاتری برسد، داعی او نیز خالص‌تر و بهتر می‌شود (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۴: ۱۶۴/۴). عبارات ادعیه با زبان اقرار به توحید و وحدانیت خدا عجین شده است. از مؤلفه‌هایی که در مضامین ادعیه بسیار تکرار شده تهلیل است. کلمه «لا اله الا الله» اولین صفحه شناسنامه هر مسلمان است. تهلیل مهم‌ترین شعار توحیدی اسلام و از جمله ذکرهای مؤمنان است؛ بنا بر احادیث و روایات اقرار به آن یکی از پنج رکن اسلام است (طبرسی، بی‌تا: ۸۶).

ب. اصل نبوت و امامت: تأکید بر نبوت پیامبر، درود بر ایشان و مزین کردن تمام دعاها به صلوات حاکی از تقویت جایگاه پیامبر و معصومان (ع) در اذهان عمومی است. اسرار و فواید صلوات، خصوصاً در مقام دعا بسیار است. از محمدحسین طباطبایی پرسیدند: «معصوم به درود و صلوات نیاز ندارد. پس چرا صلوات می‌فرستیم؟». ایشان پاسخ داد صلواتی که ما می‌فرستیم اولاً از خودمان چیزی اهدا نمی‌کنیم؛ به خدا عرض می‌کنیم و از او می‌خواهیم که بر پیامبر و خاندانش رحمت ویژه بفرستد؛ ثانیاً گرچه این خاندان به ما محتاج نیستند، ولی به ذات اقدس الهی نیازمندند و باید دائماً فیض الهی بر آنها نازل شود. معنای صلوات این است که خدایا رحمتت را برای آنان فرو فرست که از آنان به ما برسد. زیرا اهل بیت (ع) مجرای فیض الهی‌اند. صلوات موجب رحمت الهی بر ائمه (ع) است و آثارش متوجه جهانیان می‌شود (فؤادیان و قرائتی، ۱۳۹۶: ۶۸-۶۹؛ ربانی، ۱۳۹۵: ۱۲۶؛ قرائتی، ۱۳۹۲: ۳۲).

همچنین، تلاش شده است تا جامعه اسلامی از خلال قرائت این دعاها در مناسبت‌های زمانی و مکانی مختلف و در هنگام وقوع حوادث و مشکلات متوجه مقام

تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتعجل شیخ طوسی / ۲۷۱

شامخ اهل بیت (ع) شود و از این طریق به آنان تقرّب جوید. امامان کوشیدند نقش و جایگاه اهل بیت (ع)، دین اسلام و قرآن کریم را به مردم گوشزد، و آنها را متوجه این نکته کنند که همه برکات و خیرات به واسطه حضور این افراد بوده و همه نواقص و کمبودها به واسطه توجه به این افراد برطرف می‌شود (درینی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱)، چنانچه در خلال مضامین ادعیه توسل به ائمه (ع) و شفاعت آنها تأکید بسیار شده است. بنابراین، بیان اصل امامت و نبوت در خلال مناجات‌ها خود مترتب بر دو هدف اصلی است:

۱. شناخت ائمه (ع) از طریق دعاهایشان: وقتی با دعاهای ائمه (ع)، که بیانگر نیازهای درونی آنها است، آشنا می‌شویم، شناختمان از آنها هم بیشتر می‌شود. هر چه با این انسان‌های پاک آشناتر شویم، باعث می‌شود که بیشتر به آنها تشبّه بیابیم (ملکیان، ۱۳۷۲: جلسه اول).

۲. الگوسازی از اهل بیت (ع): از جمله آثار تأکید بر اصل امامت و نبوت، و تقویت آن، الگوسازی از اهل بیت (ع)، به‌ویژه پیامبر اکرم (ص) به واسطه تجلیل و معرفی صحیح ایشان است؛ آن امامان (ع) می‌کوشیدند در قالب دعا، جامعه اسلامی را در زمان‌ها و اوضاع و احوال گوناگون متوجه اهل بیت (ع)، به‌خصوص پیامبر اکرم (ص)، کرده، جایگاه والای ایشان را گوشزد کنند و مردم را آگاه کنند تا به ایشان تقرّب جویند (درینی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳) و از سبک و منش ایشان در مسیر زندگی الگوبرداری کنند.

۵.۲. به‌کارگیری مبانی و اصول تربیتی

۵.۲.۱. اصل خدانشناسی

یکی از مهم‌ترین اصول تربیتی اصل خدانشناسی است. در ضمن دعاها و مناجات‌ها این اصل تربیتی فراوان به کار رفته است. اموری که ذیل ادعیه بوده و مبتنی بر اصل خدانشناسی است عبارت است از:

الف. ذکر صفات و اسماء الاهی، تکبیر و حوقله: تبیین اصول عقاید و ضرورت‌های دین با بیان صفات و ویژگی‌های خداوند و بیدارکردن و شکوفایی فطرت دینی و سوق‌دادن بشر برای توجه به اصل فطرت اولین برنامه تربیتی و آموزشی معصومان (ع) است؛ اولین وجدان فطری و سرمایه طبیعی که اسلام آن را جزء سرشت بشر می‌داند، معرفت و شناخت خدا است که اهل بیت (ع) در تمامی مضامین، این هدف و شیوه تربیتی را با بیان اوصاف و ذات الاهی منعکس کرده‌اند. بر اساس بررسی سبک ادبی به‌کاررفته در ادعیه می‌بینیم که امامان (ع) می‌کوشیدند با استفاده از ابزار دعا، خداوند را معرفی، و صفات الاهی را تبیین کنند و مفاهیم ذهنی، مانند اظهار مدح، یگانگی خدا و رابطه مالکیت ایجاد کنند. شروع دعاها با ذکر خدا و اوصاف الاهی است؛ زیرا خداشناسی مقدمه‌ای است که داعی امام زمانش را بشناسد و خداشناسی مقدمه خودشناسی است.

برخی اذکار که بدان توصیه شده، علاوه بر غفلت‌زدایی از انسان معارف الاهی را نیز آموزش می‌دهد. ذکر تکبیر و حوقله از این دست اذکار است. در برخی احادیث ذکر تکبیر را اشاره به یکتایی و بی‌نظیربودن حضرت حق در عظمت دانسته‌اند. چنانچه از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که در معنای تکبیر می‌فرماید: «یعنی انه لیس شیء اکبر منه»، یعنی چیزی بزرگ‌تر از آن نیست (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷: ۱۲/۳). ذکر شریف «لا حول و لا قوة الا بالله» نیز از گنجینه‌های آسمانی است که خداوند در شب معراج به پیامبر فرمود: «اعطیتک کلمتین من خزائن عرشى لا حول ولا قوة الا بالله و لا منجا منك الا الیک» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۸۷/۹۰).

ب. اظهار حمد و ستایش و تسبیح خداوند: زبان مدح و ثنا با آداب دعا پیوندی ناگسستنی دارد. در اکثر دعاهاى مذکور در این کتاب، دعاها با زبان مدح و تسبیح خدا آغاز شده است. حمد خداوند در آغاز هر دعا، نشانگر اعتراف به یگانگی خالق است و این اعتراف کلید ورود به عالم جود و بخشش حضرت حق است. از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که فرمود: «من تشاغل بالثناء على الله أعطاه الله فوق رغبة السائلین»

تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتعجل شیخ طوسی / ۲۷۳

(ابن ابی الحدید، بی تا: ۱۹۰/۶)؛ انسان مؤمن با ثناء پروردگار راه کسب نعمت‌های فراوان را هموار می‌کند و در طریق رضای خدا قدم می‌گذارد (مجلات، ۱۳۹۵: ۱۱۳). تا شناختی از موجودی حاصل نشود زبانی به حمد و ستایش و تسبیح او باز نخواهد شد. در نتیجه حمد و تسبیح خداوند نشئت‌گرفته از شناخت او است.

ج. معطوف کردن داعی به مبدأ هستی: ذکر «بسم الله» در ادعیه با هدف معطوف کردن داعی به مبدأ هستی است و توجه مخلوق را به مبدأ اصلی حیات معطوف می‌دارد. نمونه‌های عینی‌اش در قرآن نیز وجود دارد: وقتی نوح سوار بر کشتی شد این آیه را بر زبان جاری کرد: «وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ» (هود: ۴۱)؛ یا دستور خداوند به پیامبر که تبلیغ اسلام را با نام خدا شروع کند: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ» (علق: ۱). خدای فرزانه در این آیه به پیامبرش فرمان می‌دهد که پروردگارش را با نیکوترین نام‌هایش بخواند؛ چراکه بزرگ‌داشت نام و یاد خدا در حقیقت بزرگ‌داشت ذات بی‌همتای او است و بدان دلیل که نام‌های او دربردارنده و بیانگر صفات والای او است، خواندن ذات با عظمت او با آن نام‌ها، تنها راه برای گرامی‌داشت او است. به همین دلیل هم جز خداشناسان، عرفا و یکتاپرستان کسی خدا را با نیکوترین نام‌هایش نمی‌خواند (طبرسی، ۱۳۸۴: ۴۶/۳۰). این نیز به خداشناسی منجر خواهد شد.

۵.۲.۲. اصل خودشناسی

از دیگر مبانی تربیتی به‌کاررفته در متون ادعیه، خودشناسی است. اموری که مبتنی بر خودشناسی است و در محتوای ادعیه بازگو شده چنین است:

الف. اعتراف به واقعیت و موقعیت خود: نیایش مطلوب انسان را به خود حقیقی می‌رساند. اعتراف، بازشناسی و بازگویی وضع و حال خودمان است. یکی از اقسام بازشناسی، بازشناسی گناهان و خطای آدمی است. قسم دوم اعتراف به قوت‌ها و ضعف‌های آدمی است. قسم سوم اعتراف به محدودیت‌های خود، چه در جنبه علم و دانایی و چه در جنبه قدرت و توانایی، است. قسم چهارم اعتراف به حوادث و سوانح

نامطلوبی است که بر آدمی رخ داده و او را دست‌خوش تشویش، اضطراب، اندوه یا ناامیدی کرده و رضایت باطنی وی را بازگرفته یا زندگی آدمی را پوچ و بی‌معنا کرده است (ملکیان، ۱۳۹۳). اعتراف به قوت‌ها، ضعف‌ها و محدودیت‌ها نوعی خودشناسی است.

ب. اظهار عجز، فقر و وابستگی به مخلوق: اظهار عجز و وابستگی به مخلوق، متأثر از خودشناسی است و منتج به این خواهد شد که خداوند متعال ذات بی‌نیاز و شایسته التجاء است. تأکید بر این امر در رفتارهای اجتماعی انسان نیز نقش بسزایی دارد (محلّاتی، ۱۳۹۵: ۱۱۸). در آموزه‌های قرآنی خداوند متعال به عنوان خالق و آفریدگار بشر، تنها پناهگاه انسان در همه امور، به‌خصوص در مقابله با شیطان، معرفی شده است. انسان با گفتن «اعوذ بالله» به عجز و ناتوانی خود و به قدرت قاهر خالق اذعان و اعتراف می‌کند. این دلالت بر آن دارد که برای تقرب به خدا راهی جز عجز و انکسار نیست (معارف، ۱۳۹۲: ۱، ۹، ۱۷). انسان بذاته معلول و وابسته به علة‌العلل است و فقر ذاتی‌اش واقعیت وجودی او است و این فقر ذاتی در تلاطم مشکلات و غوغاهای زندگی خود را بیشتر نمایان می‌کند و انسان از سر اضطراب دست به دعا برمی‌دارد (سلمان‌پور، ۱۳۸۴: ۲۱-۴۰؛ نک: طوسی، ۱۴۱۱: ۷۸/۱، ۳۷۵). در ادعیه، معصومان (ع) با زبان اعتراف به فقر ذاتی و محدودیت‌های انسان، او را به اصل وجودی خود متوجه می‌کنند.

۳.۵. به‌کارگیری روش‌های آموزشی و تربیتی

الف. تأکید بر اصل تولا و تبراً: این اصل یکی از فروع دین شناخته می‌شود که در ادعیه آموزش داده شده و خود یکی از الگوهای تربیتی‌ای است که امامان (ع) به کار گرفته‌اند.

ب. آموزش لزوم ادب حضور در دعا: در ادعیه واردشده، ائمه (ع) به طور غیرصریح سعی بر آموزش و تعلیم ادب حضور به درگاه الاهی دارند. چنانچه وقتی حضرت آدم (ع) به درگاه خدا ادب کرد و فرمود: «رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَ اغْفِرْ لَنَا» با این بیان و اعتراف به گناه و اشتباه خود به درگاه خدا ادب کرد و خداوند نیز او را بخشود

تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتعجل شیخ طوسی / ۲۷۵

و دعایش را مستجاب کرد؛ ولی شیطان از اجرای فرمان خدا برای سجده بر انسان ترمّد کرد، به درگاه الاهی اظهار ادب نکرد و به جای درخواست عفو گفت: «ربّ بما اغویتني لأزیننّ لهم فی الأرض و لأغوینهم اجمعین» (حجر: ۳۹). از این جهت از درگاه الاهی رانده شد (ص: ۷۸) و مشمول رحمت الاهی قرار نگرفت. هدف، آموزش ادب حضور به درگاه الاهی است که با رعایت آن بنده مشمول مغفرت الاهی قرار می‌گیرد و نتیجه‌اش استجاب دعا است. نوع دیگری از دعا کردن، نحوه درخواست و دعای اهل بیت (ع) در درگاه الاهی است که ذکر صلوات، استغفار، استعاذه، حمد و تهلیل پروردگار در مرحله آغازین درخواست و دعاهایمان به نزد پروردگار در استجاب دعا مؤثرتر خواهد بود. در روایات از اهل بیت (ع) نقل شده است که قبل و بعد از دعای صلوات بفرستید. امام جعفر صادق (ع) فرموده‌اند: «من کانت الی الله عزّ و جلّ حاجه فلیبدأ بالصّلوة علی محمد و آله ثمّ یسأل حاجته ثمّ یختم بالصّلوة علی محمد و آل محمد؛ هر کس به سوی خدای عز و جل حاجتی دارد در آغاز بر محمد و آل محمد صلوات بفرستد. بعد حاجت خود را بخواهد و با یک صلوات دیگر آن را ختم کند» (حرّ عاملی، ۱۴۱۶: ۱۱۳۷/۴؛ طبرسی، بی‌تا: ۱۷/۲؛ کلینی، بی‌تا: ۲۵۳/۴) و نیز فرموده‌اند: «انما هی المدح، ثمّ الثناء، ثمّ الاقرار بالذنب ثمّ المسأله» (کلینی، بی‌تا: ۲۵۳/۴)؛ «هنگامی که یکی از شما حاجتی از حوائج دنیا یا آخرت دارد باید با مدح و ثنای پروردگار آغاز کند و بر محمد و آل محمد درود بفرستد».

ج. آموزش ارکان و بایسته‌های دعا: صورت دعا بسیار اهمیت دارد. تأثیر کلمه در انسان نافذ است. اینکه آنچه را می‌خواهم، چگونه بخواهم، بسیار اهمیت دارد (ملکیان، ۱۳۷۲: جلسه اول). بر اساس آمارهای به دست آمده از ادعیه، می‌توان به ساختار یا قالب منسجم و صورت واحدی در ادعیه پی برد: تسبیح، تهلیل، تکبیر، تحمید، ذکر اسماء و اوصاف الاهی، صلوات، تعویذ و توبه و اظهار تذلل به درگاه الاهی و ذکر حاجت. این ساختار در غالب ادعیه تکرار شده و ثابت است، مگر آنکه در تعداد دفعات تکرار این مفاهیم تفاوتی وجود داشته باشد. معصومان (ع) در ضمن دعا به تعلیم چگونگی دعا و

نهادینه کردن فرهنگ دعا و ارکان و بایسته‌هایش پرداخته‌اند. بر این اساس، ارکان و صورت دعا چنین است: ۱. توصیف، تحمید و تسبیح مدعو، یعنی خداوند؛ ۲. توصیف و ستایش وسایط و وسایل، یعنی پیامبر و اهل بیت ایشان؛ ۳. تذلیل و اقرار به فقر داعی؛ ۴. استغفار، طلب عفو و توبه داعی و نهایتاً درخواست نیاز.

کلیه ارکان ذکرشده برگرفته از قرآن است: صلوات: «ان الله و ملائکته یصلون علی النبی» (احزاب: ۵۶)؛ توحید اسماء و صفات الاهی: «هو الله الذی لا اله الا هو الملك القدوس السلام» (حشر: ۲۳-۲۴)؛ بیان فقر ذاتی و تذلل به درگاه الاهی: «یا ایها الناس انتم الفقراء الی الله» (فاطر: ۱۵)؛ تهلیل: «ذلکم الله لا اله الا هو» (انعام: ۱۰۲)؛ تکبیر: «و کبره تکبیرا» (اسراء: ۱۱۱)؛ تسبیح: «سبح لله ما فی السموات والأرض» (حدید: ۱)؛ استعاذه: «فاستعذ بالله من الشیطان الرجیم» (نحل: ۹۸)؛ حمد: «الحمد لله رب العالمین» (حمد: ۱)؛ بسمله: «و أنه بسم الله الرحمن الرحیم» (نمل: ۳۰)؛ حوقله: «لا قوه الا بالله» (کهف: ۳۹)؛ استغفار: «و ان استغفروا ربکم» (هود: ۳).

د. آموزش سبک زندگی اسلامی: آنچه از تحلیل مفاهیم اخلاقی برمی‌آید این است که امامان هم‌ام (ع) در ضمن معرفی جایگاه خاص پیامبر و اهل بیت ایشان (ع)، در خلال مناجات و دعاها، به آموزش سبک زندگی اسلامی پرداخته‌اند. تأکید بر توکل و شکرگزاری و توبه در متون دعا حاکی از آموزش سبک زندگی اسلامی است. انسان متوکل با تکیه بر منبعی لم‌یزل در تلاطم‌های زندگی از حرکت باز نمی‌ماند. توکل بر خدای قادر عالم حکیم سبب می‌شود فرد به توانایی‌ها و استعدادهای خدادادی‌اش اعتماد کند. همچنین، در موفقیت‌ها و پیروزی‌ها گرفتار غرور و خودپسندی نشود و در مشکلات گرفتار درماندگی و دچار اختلال عملکردی نباشد. شکرگزار نیز به درجه‌ای از رشد رسیده است که نعمت را شناخته و قدرت تمیز نعمت از نعمت را پیدا کرده و تشخیص داده است که این نعمت را چه کسی به او عطا کرده است. داشتن روحیه شکرگزاری نشان‌دهنده این است که شاکر به آسیب‌های روحی و روانی همچون غرور، تکبر و حسادت مبتلا نیست و از سلامت روان برخوردار است. در احادیث نیز بر توکل

و شکرگزاری تأکید فراوان شده و آموزه‌های مهمی در سیره نبوی و سیره ائمه (ع) آمده است. از دیگر اموری که به عنوان سبک زندگی در متن ادعیه می‌توان بدان اشاره کرد توبه است. انسان بعد از اقرار به فقر ذاتی‌اش، چاره‌ای جز تضرع و انابه و زاری از بدی‌ها و گناهان خود ندارد. توبه موجب اصلاح، رفع فساد در انسان، بیداری و تهذیب اخلاق او می‌شود. در واقع، توبه نوعی بیداری فطری برای دریافت تربیت، آموزش و هدایت است. توبه، مکتبی تربیتی و از مشخصات ویژه انسان است نسبت به حیوانات؛ یعنی انسان دارای استعدادهایی است مخصوص به خود که یکی از آنها توبه است، که انسان از درون خویش علیه خود قیام می‌کند و علیه خویش شعار می‌دهد و تصمیم می‌گیرد آن مسیر را تغییر دهد؛ به این جهت توبه نوعی انقلاب درونی است نه لفظ خشک و بی‌جان (حسینی، ۱۳۸۴: ۵۴). در اکثر ادعیه واردشده زبان تضرع و اعتراف به خطا و درخواست استغفار از درگاه الاهی و استعاذه به پروردگار در ادعیه، مکرر دیده می‌شود (نک: طوسی، ۱۴۱۱: ۶۵۹/۲، ۴۲۰). شایان ذکر است که معصومان (ع) از هر گونه پلیدی و رجس به دورند؛ استفاده از این عبارات‌ها، با هدف غفلت‌زدایی بوده، رویکردی کاملاً تربیتی دارد. این متون جنبه آموزشی و تربیتی داشته است تا با استفاده از ابزار تبلیغاتی دعا، مفاهیم مهمی را به مردم و جامعه اسلامی آموزش دهند. از امور دیگر در حوزه آموزش سبک زندگی در ضمن ادعیه، اولویت دعا برای مؤمنان و ... است که جملگی از قواعد و آداب ضمنی استجاب دعا است؛ در کلام اهل بیت (ع) به دعا برای دیگران سفارش شده است. امام کاظم (ع) فرموده‌اند: «من دعا الی اخوانه من المؤمنین والمؤمنات والمسلمین والمسلمات وکل الله به عن کل مؤمن ملکا یدعو له» (حرّ عاملی، ۱۴۱۶: ۱۱۵۲/۴)؛ «کسی که برای برادران و خواهران مؤمن و مسلمانش دعا کند خداوند از طرف هر یک از آنها ملکی می‌گمارد که همواره برایش دعا کنند». در درخواست‌های مادی و معنوی نیز دعا به صورت جمعی ذکر شده است. زیرا طلب خیر برای دیگران موجب بازگشت دعای خیر برای داعی از جانب فرشتگان و زدودن کینه از دل، نزول روزی و برکت و دفع پیشامدهای ناگوار، پاک‌شدن گناهان و افزایش درجات بنده می‌شود (صدوق، ۱۳۸۵: ۱۸۲/۱؛ همو، ۱۴۰۶: ۱۴۵). ائمه (ع) برای رفع حوائج و مشکلات

مردم از جمله درخواست رزق، دست به دعا برداشته‌اند. نکته مهم این است که در طلب رزق به‌تنهایی درخواست رزق را بیان نمی‌کنند؛ در طلب رزق بر حلال و طیب بودن رزق تأکید دارند و این نوع درخواست آموزش دیگری از سبک زندگی اسلامی است. درخواست‌های معنوی و مادی ذکر شده در ادعیه از سوی امامان (ع) با ظرافت خاصی و نکته‌سنجانه بیان شده و به عنوان نمونه و الگویی برای آموزش بیان ادعیه با محتوایی زیبا، رسا و ظریف است.

ه. **تربیت انسان منتظر و آموزش زندگی مهدوی:** چنانچه در آمار فراوانی زمان ادعیه بنگریم از زمان پیامبر (ص) بیشترین فراوانی زمان ادعیه در باب اعمال و فضیلت روز جمعه است. از امام کاظم (ع) به بعد، علاوه بر فزونی روایات در باب روز جمعه، تأکید و بیان فضیلت نیمه شعبان رو به فزونی است: از امام صادق (ع) دعای فرجی در قنوت نماز روز جمعه ذکر شده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۶۶/۱). از امام رضا (ع) یک روایت و از امام حسن عسکری (ع) نیز یک روایت درباره دعا برای حضرت مهدی (عج) بیان شده است. بر اساس تأکیدی که در میان ائمه (ع) صرفاً درباره حضرت مهدی (عج) است به جایگاه رفیع ایشان و اهمیت واقعه ظهور پی خواهیم برد. می‌توان این‌گونه تحلیل کرد که این تأکید بر روز جمعه و نیمه شعبان زمینه‌سازی برای آماده‌کردن اذهان امت اسلامی برای تولد حضرت مهدی (عج) است و حاکی از توجه اهل بیت (ع) به مسئله غیبت حضرت ولی عصر (عج) است؛ از سوی دیگر، معرفت خدا، پیامبران، ائمه، هستی، اصول و فروع دین برای منتظران لازم است (قرائتی، ۱۳۹۲: ۱۸). انسان منتظر، نیازمند شناخت‌هایی است که این مقدمات در ابتدای دعاها آمده است؛ بنابراین، یکی دیگر از اهداف تربیتی معصومان (ع) در ضمن ادعیه تربیت انسان منتظر و آموزش سبک زندگی مهدوی است. یکی از شاخصه‌های زندگی مهدوی درخواست تعجیل در فرج است که این دعا در مضامین ادعیه هم دیده می‌شود.

و. **غفلت زدایی از افراد و جامعه:** موسوی خمینی از دعا به عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد تحول در انسان یاد کرده است: «هر چه مسائل بخواهید در این ادعیه

هست. زبان ادعیه با زبان عادی‌ای که احکام می‌خواهند بگویند، دو تا است. زبان ادعیه با زبان فلسفه نیز دو تا است. با زبان عرفان علمی هم دو تا است. یک زبان دیگری است، مافوق اینها زبان اثرگذار و متحول‌کننده‌ای است» (خمینی، ۱۳۷۸: ۲۱۱/۱۹). بر این اساس، می‌توان روش دعا را منهج/اسلامی نامید که تلاش دارد با زبانی خاص، اثرگذار و در عین حال مطابق حال آدمی و ملموس و عینی به تربیت انسان بپردازد و از این رهگذر سبک زندگی اسلامی را در جامعه نهادینه کند که تجلی عینی‌اش در ادعیه متبلور است (جانی‌پور و سروری، ۱۳۹۳: ۶۱). اهل بیت (ع) کوشیده‌اند با استفاده از ابزار نیایش، که از صدر اسلام با ادعیه پیامبر اکرم (ص) شروع شده و در طول تاریخ به همت ائمه اطهار (ع) ادامه یافته و به‌ویژه در دوره امام سجاد (ع) به عنوان یکی از ابزارهای تبلیغاتی و آموزشی استفاده می‌شده است، اهداف و مقاصد خاص خود را به جامعه اسلامی انتقال دهند و خلق را آگاه و هدایت کنند و با هشدار، عواقب و خطرهایی را که پیش رو دارد به او گوشزد کنند و در راستای آن چراغ هدایت بشر را که اهل بیت (ع) هستند نشان دهند.

اصل تذکر مبتنی بر مبنای تربیتی غفلت است. این اصل باید انسان را از خواب غفلت بیدار کند و آنچه را دانستنش برای او لازم است، به او بفهماند و تذکر دهد و یادآوری کند تا از عواقب شوم غفلت رهایی یابد. دعاهای ذکرشده از معصومان (ع) در اوقات مختلف، انسان را همواره متوجه خدا می‌کند و بدین وسیله غفلت را از او می‌زداید (سلیمانی، ۱۳۹۰: ۸۷)، چنانچه در قرآن کریم می‌فرماید: «فَذَكِّرْ إِن نَّفَعَتِ الذِّكْرَى» (اعلی: ۹).

نکته در خور توجه دیگر در مضامین ادعیه این است که دعا انعکاسی از اوضاع سیاسی حکومت اسلامی در عصر امام است. هر یک از امامان موضوعات مبتلابه جامعه عصرشان را در دعا مطرح می‌کنند. لذا ادعیه در شناخت دشمنان اهل بیت (ع) و تراجستن از آنان، منابع مهمی است که موجب غفلت‌زدایی از فرد و جامعه اسلامی می‌شود و در روند دشمن‌شناسی نقش مهمی دارد. این متون دعایی را از جنبه‌های مختلف فرهنگی، آموزشی، اعتقادی و سیاسی می‌توان بررسی کرد. از باب نمونه، با

تحلیل ادعیه واردشده از امام کاظم (ع) به تأثیرگذاری و انعکاس اوضاع سیاسی دوره و عصر آن امام در دعاهای ایشان می‌رسیم. امام کاظم (ع) دوره بسیار سختی را گذراندند و بیشتر عمرشان را در زندان بودند. در میان درخواست‌های ایشان رفع عسرت و سختی و رسیدن به یسر و آسانی، و برطرف‌شدن سختی‌ها به چشم می‌خورد. یا در ادعیه واردشده از امام باقر (ع) با توجه به نزدیکی زمان امام باقر (ع) و نیز حضور ایشان در دوره امام حسین (ع) در تحلیل ادعیه ایشان تولا و تبراً و در کنار آن درخواست خون‌خواهی امام حسین (ع) به دست حضرت مهدی (عج) به چشم می‌خورد. بنابراین، جوّ سیاسی و اوضاع و احوال دوران هر امام در ادعیه متأثر از ایشان نمودار شده و خواه‌ناخواه متأثر از آن است. در دوره پیامبر (ص)، کثرت نقل روایات در باب آموزش نماز از طرف ایشان، می‌تواند به این دلیل باشد که دوره پیامبر (ص)، دوره ظهور اسلام بوده و به دلیل اهمیت جایگاه احکام عبادی، پیامبر نیز در روایات خود بر آن تأکید داشته‌اند و با بیان پاداش‌های متعدد در پی ذکر احکام عبادی به تشویق و ترغیب و ایجاد انگیزه در به جای آوردن احکام الهی پرداخته‌اند. امام سجاد (ع) از خداوند بصیرت، حکمت و تفقه در دین، آن هم در لباس دعا، درخواست می‌کند. ایشان با دشواری فراوانی روبه‌رو بودند. به دنبال حادثه کربلا، رعب شدیدی تمام دنیای اسلام را فرا گرفته بود. اختناق شدید و نامناسب بودن وضع، اجازه نمی‌داد که امام بخواهند بی‌پروا و صریح حرف بزنند. نه فقط دستگاه‌ها نمی‌گذاشتند، بلکه مردم هم نمی‌خواستند. در مفاهیم دعایی ایشان این اختناق کاملاً مشهود است. ایشان از خداوند امنیت در وطن را درخواست می‌کند. آن جامعه، جامعه نالایق و تباه‌شده‌ای بود که باید بازسازی می‌شد. بزرگ‌ترین نقش امام سجاد (ع) این است که تفکر اصیل اسلامی، یعنی توحید و نبوت، مقام معنوی انسان و ارتباطش با خدا را تدوین کرده است. همان وقتی که همه مردم در دنیای اسلام در جهت مادی‌گری و به سوی حرکات و انگیزه‌های مادی می‌رفتند و از شخص خلیفه دنیاخواهی را تعقیب می‌کردند، امام درخواست مبدل‌شدن دنیای فانی به عنوان نعمتی برای سرای باقی و دوری از آمال بلند را مطرح می‌کنند. از دیگر فعالیت‌های امام در آن دوران تدوین اندیشه اسلامی بود؛ یعنی هدف‌گیری

معنویات و حرکت در راه رسیدن به آرمان‌های معنوی و اسلامی و انسان را در رابطه با خدا و در رابطه با تکالیف قراردادن (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۱۹۳-۱۹۵ و ۱۹۶).

ز. آموزش مفاهیم قرآن: وفور آیات قرآن در مضامین دعا به صورت تلمیح و اقتباس، نشانه و دلیل دیگری است بر اینکه اهل بیت (ع) در نظر داشتند با بهترین شیوه تربیتی و آموزشی آیات قرآن و مفاهیم قرآنی را نیز به صورت ضمنی آموزش دهند. این‌گونه دعاها سابقه قرآنی دارند و نشانگر روح خداشناسی در ادعیه‌اند (قرائتی، ۱۳۹۲: ۱۷). یکی از نمونه‌های آن بیان مذمت دنیا و معطوف کردن توجه داعی به زندگی اخروی است. در قرآن کریم خداوند به پیامبر (ص) می‌فرماید: «وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى» (ضحی: ۴). همچنین، درخواست‌های معنوی در دعاها بیش از درخواست مادی است. این نیز حاکی از برتری زندگی اخروی بر زندگی دنیوی در نگاه اهل بیت (ع) بوده و از سویی نشان‌دهنده آن است که مفاهیم ادعیه برگرفته از مفاهیم قرآن است.

نتیجه

از تحلیل مضامین برمی‌آید که ائمه (ع) در متون ادعیه با بیان اصول عقاید و ضرورت‌های دین و تأکید بر آن در صدد بیدارکردن و شکوفاساختن فطرت آدمی، با به‌کارگیری روش‌های تربیتی و آموزشی برای هدایت بشر، بوده‌اند. بنابراین، برنامه کلی ائمه (ع) در ضمن ادعیه در سه مرحله تدوین شده است: ۱. بیداری و شکوفایی فطرت بشر با تکیه بر اصول عقاید و ضرورت‌های دین؛ ۲. تعلیم و تربیت بر اساس اصول و روش‌های آموزشی و تربیتی؛ ۳. هدایت (رشد و تربیت).

منابع

- ابن ابی الحدید، عبد الحمید (بی‌تا). *شرح نهج البلاغه*، تحقیق: محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵). *علل الشرائع*، قم: مکتبه الداوری.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶). *نواب الاعمال و عقاب الاعمال*، قم: اخلاق.
- ابن جوزی، سبط (۱۴۲۲). *مرآة الزمان فی تواریخ الاعیان*، بیروت: عالم الکتب.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۸۰). *ادب حضور*، ترجمه: محمد روحی، قم: بی‌تا.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹). *اقبال الاعمال*، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- آقا بزرگ طهرانی، محمدحسن (بی‌تا). *حیة الشیخ الطوسی ضمن النهایة شیخ الطوسی*، قم: قدس محمدی.
- جاننی‌پور، محمد (۱۳۹۶). «کارکردهای کیفی استفاده از روش «تحلیل محتوا» در فهم احادیث»، در: *رهیافت‌هایی در علوم قرآن و حدیث*، ش ۹۸، ص ۲۹-۵۲.
- جاننی‌پور، محمد؛ سروری مجد، علی (۱۳۹۳). «تبیین شیوه‌های تربیتی امام رضا (ع) در راستای ایجاد سبک زندگی اسلامی بر مبنای تحلیل محتوای دعا‌های صحیفه رضویه»، در: *فرهنگ رضوی*، ش ۷، ص ۵۳-۸۰.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۵). «ادب دعا در شیعه»، در: *نامه مفید*، ش ۵، ص ۲۰۵-۲۳۴.
- جاجی حسنی، زهرا؛ مهریزی، مهدی (۱۳۹۱). «گزارشی از تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب بر اساس مصباح المتعجد شیخ طوسی»، در: *علوم حدیث*، ش ۶۴، ص ۱۶۰-۱۸۰.
- حارثی عاملی (بهائی)، بهاء الدین محمد بن حسین (۱۴۱۱). *مفتاح الفلاح*، بیروت: دار الأضواء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶). *وسائل الشیعة الی تحصیل الشریعة*، قم: مؤسسه آل‌البت للاحیاء التراث.
- حسینی، سید جواد (۱۳۸۴). «روش تربیت در نهج البلاغه»، در: *پاسدار اسلام*، ش ۲۸۳، ص ۲۰-۳۳.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷). *خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال*، تحقیق: جواد قیومی، قم: مؤسسه نشر الفقاهة.
- حموی بغدادی، یاقوت (۱۳۹۷). *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.

تحليل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتهجد شیخ طوسی / ۲۸۳

خامنه‌ای، علی (۱۳۹۰). *انسان ۲۵۰ ساله*، تهران: مؤسسه ایمان جهادی.

خانی، حامد (۱۳۸۶). «گونه‌شناسی تألیفات دعایی عالمان مسلمان تا ابن طاووس و سیر تحول آن»، استاد راهنما: عباس همای، رساله دکتری الاهیات و فلسفه، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). *صحیفه نور*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

درینی، ولی محمد؛ نامدار جویمی، احسان؛ تابان، محمد؛ ویسه، سید مهدی (۱۳۹۴). «بررسی رابطه سرمایه نمادین مبتنی بر الگوی ایرانی اسلامی با سبک زندگی اسلامی بر مبنای سیره رضوی (مورد مطالعه، شهروندان شهر اصفهان)»، در: *فرهنگ رضوی*، ش ۱۰، ص ۷-۴۱.

ربانی، علی (۱۳۹۵). *عبور از تاریکی غیبت: شرح دعای زمان غیبت*، قم: حوزه علمیه قم، مرکز تخصصی مهدویت.

سلمان پور، محمدجواد (۱۳۸۴). «تحلیل زبان دعا»، در: *اندیشه دینی*، ش ۱۵، ص ۲۱-۴۰.

سلیمانی، مصطفی (۱۳۹۰). «درآمدی بر نظام تربیتی و انسان‌شناسی از منظر صحیفه سجادیه»، در: *راه تربیت*، ش ۱۵، ص ۷۲-۹۵.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۴). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: ناصر خسرو.

طبرسی، محمد بن حسن (بی تا). *مکارم الاخلاق*، قم: الشریف المرتضی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱). *مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*، بیروت: مؤسسة الفقه الشیعة.

عاملی کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۱۴). *المصباح فی الادعیة والصلوات والزیارات والاحراز والعوذات*، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.

فؤادبان، محمدرضا؛ قرائتی، محسن (۱۳۹۶). *زندگی مهدوی در سایه دعای عهد*، بی تا: بنیاد فرهنگی مؤسسه مهدی موعود (عج).

قرائتی، محسن (۱۳۹۲). *شرح دعای سلامتی امام زمان (عج)*، به کوشش: حسن سلم آبادی، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج).

قمی، عباس (۱۳۷۷). *مفاتیح الجنان*، تهران: قدیانی.

کرپندورف، کلاوس (۱۳۷۳). «تجزیه و تحلیل محتوا»، ترجمه: محمدسعید ذکایی، در: *علوم اجتماعی*، ش ۲۰، ص ۴۶-۵۰.

- کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا). *اصول کافی*، تهران: کتاب‌فروشی علمیه الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳). *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجلاتی، حیدر (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی دعای عرفه امام حسین (ع) و امام سجاد (ع)»، در: پژوهش‌نامه معارف حسینی، ش ۱، ص ۱۰۶-۱۲۲.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴). *میزان الحکمة*، قم: دار الحدیث.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۷). *نهج‌الذکر*، قم: دار الحدیث.
- معارف، مجید (۱۳۹۵). *تاریخ عمومی حدیث*، تهران: کویر.
- معارف، مجید؛ سلمانیه نایینی، ال‌اله (۱۳۹۲). «جایگاه و فلسفه استعاذه از دیدگاه قرآن و حدیث»، در: *بصیرت و تربیت اسلامی*، ش ۲۵، ص ۱-۳۰.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۸۸). *تصحیح الاعتقاد*، تهران: روشنای مهر.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۷۲). درس‌گفتار درس‌های نهج‌البلاغه، در: 3danet.ir
- ملکیان، مصطفی (۱۳۹۳). سخنرانی در نشست رونمایی از کتاب حج، در: 3danet.ir
- نراقی، محمد مهدی (بی‌تا). *جامع السعادات*، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- نوری طبرسی، حسین (بی‌تا). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: مؤسسة آل‌البتیة لاحیاء التراث.

References

- Aameli Kafami, Ibrahim ibn Ali. 1993. *Al-Mesbah fi al-Adiyah wa al-Salawat wa al-Ziyarat wa al-Ehraz wa al-Ewazat (The Light in Supplications, Prayers, Pilgrimages, Attainments, and Invocations)*, Beirut: Al-Alami Press Foundation. [in Arabic]
- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Hasan. n.d. *Hayat al-Sheikh al-Tusi Zemn al-Nehayah Sheikh al-Tusi*, Qom: Ghods Mohammadi. [in Arabic]
- Darini, Wali Mohammad; Namdar Jowaymi, Ehsan; Taban, Mohammad; Weyseh, Seyyed Mahdi. 2015. "Barresi Rabeteh Sarmayeh Namadin Mobtani bar Olguy Irani Islami ba Sabk Zendegi Islami bar Mabnay Sireh Razawi, Mored Motaleeh: Shahrwandan Shahr Isfahan (Investigating the Relationship of Symbolic Capital based on the Iranian-Islamic Model with the Islamic Lifestyle according to Razawi's Biography, Case Study: Citizens of Isfahan City)", in: *Razawi Culture*, no. 10, pp. 7-41. [in Farsi]
- Foadiyan, Mohammad Reza; Gheraati, Mohsen. 2017. *Zendegi Mahdawi dar Sayeh Doay Ahd (Mahdawi's Life in the Shadow of Ahd Prayer)*, n.p: Promised Mahdi Institute Cultural Foundation. [in Farsi]
- Gheraati, Mohsen. 2013. *Sharh Doay Salamtı Imam Zaman (Description of Prayer for the Health of Imam Zaman)*, Prepared by Hasan Selm Abadi, Qom: Promised Mahdi Institute Cultural Foundation. [in Farsi]
- Haji Hasani, Zahra; Mehrizi, Mahdi. 2012. "Gozareshi az Tahlil Mazamin Adiyeh Mah Rajab barasas Mesbah al-Motehajjed Sheikh Tusi (A Report on the Analysis of the Themes of Rajab Prayers based on Mesbah al-Motehajjed Sheikh Tusi)", in: *Hadith Sciences*, no. 160-180. [in Farsi]
- Harethi Aameli (Bahai), Baha al-Din Mohammad ibn Hosayn. 1990. *Meftah al-Falah (Key to Salvation)*, Beirut: House of Lights. [in Arabic]
- Helli, Hasan ibn Yusof. 1996. *Kholasah al-Aghwal fi Marefah al-Rejal (Summary of Sayings in the Identification of Transmitters)*, Researched by Jawad Ghayyumi, Qom: Jurisprudence Publishing Institute. [in Arabic]
- Hemawi Baghdadi, Yaghut. 2018. *Mojam al-Boldan (Dictionary of Countries)*, Beirut: Sader House. [in Arabic]
- Horr Aameli, Mohammad ibn Hasan. 1995. *Wasael al-Shiah ela Tahsil al-Shariah (The Means of the Shiites to Achieve the Sharia)*, Qom: Al al-Bayt Foundation for the Revival of Heritage. [in Arabic]

- Hoseyni, Seyyed Jawad. 2005. "Rawesh Tarbiyat dar Nahj al-Balaghah (The Method of Education in Nahj al-Balaghah)", in: *Guardian of Islam*, no. 283, pp. 20-33. [in Farsi]
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid. n.d. *Sharh Nahj al-Balaghah (Explanation of Nahj al-Balaghah)*, Researched by Mohammad Abolfazl Ibrahim, Beirut: Arab Books Revival House. [in Arabic]
- Ibn Babewayh, Mohammad ibn Ali. 1985. *Thawab al-Amal wa Eghab al-Amal (Reward for Deeds and Punishment for Deeds)*, Qom: Ethics. [in Arabic]
- Ibn Babewayh, Mohammad ibn Ali. 2006. *Elal al-Sharae (Reasons of Sharia Rules)*, Qom: Dawari Bookstore. [in Arabic]
- Ibn Jawzi, Sebt. 2001. *Meraat al-Zaman fi Tawarikh al-Ayan (Mirror of Time in the Histories of the Nobles)*, Beirut: World of Books. [in Arabic]
- Ibn Tawus, Ali ibn Musa. 1988. *Eghbal al-Amal*, Tehran: Islamic Books House. [in Arabic]
- Ibn Tawus, Ali ibn Musa. 2001. *Adab Hozur (Courtesy of Attendance)*, Translated by Mohammad Ruhi, Qom: n.pub. [in Farsi]
- Jafariyan, Rasul. 1996. "Adab Doa dar Shia (Etiquette of Prayer in Shia)", in: *Mofid Letter*, no. 5, pp. 205-234. [in Farsi]
- Janipur, Mohammad. 2017. "Karkard-hay Keyfi Estefadeh az Rawesh Tahlil Mohtawa dar Fahm Ahadith (Qualitative Functions of Using the Method of Content Analysis in Understanding Hadiths)", in: *Approaches in Quran and Hadith Sciences*, no. 98, pp. 29-52. [in Farsi]
- Janipur, Mohammad; Sarwari Majd, Ali. 2014. "Tabyin Shiweh-hay Tarbiyati Imam Reza (AS) dar Rastay Ijad Sabk Zendegi Islami bar Mabnay Tahlil Mohtaway Doa-hay Sahifeh Razawiyeh (Explaining the Educational Methods of Imam Reza (AS) in Order to Create an Islamic Lifestyle based on the Content Analysis of the Prayers of Razawi Treatise)", in: *Razawi Culture*, no. 7, pp. 53-80. [in Farsi]
- Khamenei, Ali. 2011. *Ensan 250 Saleh (250-Year-Old Man)*, Tehran: Jehadi Faith Institute. [in Farsi]
- Khani, Hamed. 2007. "Gunehshenasi Talifat Doayi Aleman Mosalman ta Ibn Tawus wa Seyr Tahawwol An (Typology of Prayer Works of Muslim Scholars up to Ibn Tawus and Its Evolution)", Supervisor: Abbas Hamami, PhD Thesis in Theology & Philosophy, Tehran: Islamic Azad University Science and Research Branch. [in Farsi]

تحليل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر کتاب مصباح المتعجل شیخ طوسی / ۲۸۷

- Khomeini, Ruhollah. 1999. *Sahifeh Nur (Treatise of Light)*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Farsi]
- Kolayni, Mohammad ibn Yaghub. n.d. *Osul Kafi*, Tehran: Ilmia Islamic Bookstore. [in Arabic]
- Krippendorff, Klaus. 1994. "Tajziyeh wa Tahlil Mohtawa (Content Analysis)", Translated by Mohammad Said Zakayi, in: *Social Sciences*, no. 20, pp. 46-50. [in Farsi]
- Maaref, Majid. 2016. *Tarikh Omumi Hadith (General History of Hadith)*, Tehran: Desert. [in Farsi]
- Maaref, Majid; Salmaniyeh Nayini, Elaheh. 2013. "Jaygah wa Falsafeh Esteazeh az Didgah Quran wa Hadith (The Place and Philosophy of Seeking Refuge in God from the Perspective of Quran and Hadith)", in: *Islamic Insight and Education*, no. 25, pp. 1-30. [in Farsi]
- Mahallati, Heydar. 2016. "Barresi Tatbighi Doay Arafeh Imam Hosayn (AS) wa Imam Sajjad (AS) (A Comparative Study of Arafa Prayers of Imam Hosayn (AS) and Imam Sajjad (AS))", in: *Studies of Hoseyni Teachings*, no. 1, pp. 106-122. [in Farsi]
- Majlesi, Mohammad Bagher ibn Mohammad Taghi. 1982. *Behar al-Anwar al-Jameah le Dorar Akhbar al-Aemmah al-Athar (Vast Oceans of Light Containing the Selected Narrations of the Infallible Imams)*, Beirut: Arab Heritage Revival House. [in Arabic]
- Malekiyan, Mostafa. 1993. *Dars Gofar Dars-hay Nahj al-Balaghah (Speech Lessons of Nahj al-Balaghah)*, in: 3danet.ir. [in Farsi]
- Malekiyan, Mostafa. 2014. *Sokhanrani dar Neshast Runamayi az Ketab Hajj (Speech at the Introduction Meeting of Hajj Book)*, in: 3danet.ir. [in Farsi]
- Mofid, Mohammad ibn Mohammad. 2009. *Tashih al-Eteghad (Revision of Beliefs)*, Tehran: Roshnai Mehr. [in Arabic]
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad. 2005. *Mizan al-Hekmah (Wisdom Scale)*, Qom: Hadith House. [in Arabic]
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad. 2008. *Nahj al-Zekr (Invocation Approach)*, Qom: Hadith House. [in Arabic]
- Naraghi, Mohammad Mahdi. n.d. *Jame al-Saadat (All Happiness)*, Beirut: Al-Alami Press Foundation. [in Arabic]

- Nuri Tabarsi, Hosayn. n.d. *Mostadrak al-Wasael wa Mostanbat al-Masael*, Qom: Al al-Bayt Foundation for Heritage Revival. [in Arabic]
- Qomi, Abbas. 1998. *Mafatih al-Jenan (Keys to Heaven)*, Tehran: Ghadyani. [in Arabic]
- Rabbani, Ali. 2016. *Obur az Tariki Gheybat: Sharh Doay Zaman Gheybat (Passing the Darkness of Absence: Description of Dua in the Time of Occultation)*, Qom: Qom Seminary, Mahdavit Specialist Center. [in Farsi]
- Salmanpur, Mohammad Jawad. 2005. "Tahlil Zaban Doa (Analysis of Prayer Language)", in: *Religious Thought*, no. 15, pp. 21-40. [in Farsi]
- Soleymani, Mostafa. 2011. "Daramadi bar Nezam Tarbiyati wa Ensanshenasi az Manzar Sahifah Sajjadiyeh (An Introduction to the Educational System and Anthropology from the Perspective of Sahifah Sajjadiyeh)", in: *Way of Education*, no. 15, pp. 72-95. [in Farsi]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. 2005. *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran (Collection of Statements on the Interpretation of the Quran)*, Tehran: Naser Khosro. [in Arabic]
- Tabarsi, Mohammad ibn Hasan. n.d. *Makarem al-Akhlagh (Honorable Morals)*, Qom: Al-Sharif al-Mortaza. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. 1990. *Mesbah al-Motahajjed wa Selah al-Motaabbed (The Light of the Pious and the Weapon of the Worshipers)*, Beirut: Shiite Jurisprudence Foundation. [in Arabic]